

Мовознавство

УДК 81'373+81'37

МОНОЛОГ У НОВЕЛАХ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА: ОБРАЗНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ТА СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТИ

В. М. Барчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української мови; 76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-08*

У статті теоретично обґрунтовано лінгвальну природу монологу, опрацьовано засади його типології, встановлено різновиди монологічного мовлення. Визначено роль та місце монологу в новелах В. Стефаника, виявлено його основні функції; охарактеризовано монологічне мовлення як образно-стилістичний та структурний компонент новел письменника.

Ключові слова: *монолог, автомонолог, діамоналог, полімонолог.*

Монолог – особлива форма мовлення та організації художнього тексту. Очевидно, що монолог виявляє і комунікативний, і образно-стилістичний аспекти. З іншого боку, монолог репрезентований певною синтаксичною макроструктурою, яка, на відміну від інших форм побудови тексту, має визначені граматичні засоби. Дослідження монологу у творчості письменника дає змогу поєднати всі його аспекти та детермінувати як комунікативно-дискурсивну форму тексту; з іншого боку, теоретично поглибити поняття монологічного мовлення та, за достатніх підстав, категоризувати його.

Опрацьовуючи монолог у новелах В. Стефаника, зорієнтуємо увагу на монологічне мовлення персонажів. Авторський монолог, тобто оповідь письменника, – типова форма зокрема й новелістичного дискурсу. Але такий монолог не є актом безпосередньої комунікації. Його вивчення важливе не так з погляду комунікації, як форма презентації художнього тексту. На цей аспект монологічного мовлення звертає увагу УМЕ, вказуючи на складнішу, порівняно із діалогом, структуру монологу та його текстотвірну роль, і виокремлюючи усний та писемний його варіанти [Баранник, 341-342]. Звідси типологія монологу як факту реального одностороннього мовлення або як категорії художньо-літературного тексту [там само].

Ми кваліфікуємо монолог із лінгвістичного погляду як комунікативну ситуацію монособ'єктного мовлення із моно- чи поліоб'єктним адресатом у невербалізованій комунікативній позиції. З погляду комунікативної граматики, монолог є формою реалізації інтенції мовця, оскільки в ньому експліковано зміст і його мовну репрезентацію (пор. визначення комунікативної інтенції: [Шабат, 63]. З погляду теорії мови, монолог є комунікацією між адресантом і адресатом, тобто мовцем і слухачем, оскільки мовлене і сприйняте завжди різняться за значенням [Потебня, 79], але в ньому обидві комунікативні функції виконує одна особа.

В. Стефаник – майстер монологу, а монологічна форма є ознакою ідіостилу новеліста. Часто у його новелах монолог постає як визначальний складник не лише побудови тексту твору, а й презентації ідейно-художнього змісту. Водночас монолог у письменника відзначений розмаїттям різновидів і форм реалізації. І. Денисюк називає Стефаників монолог одностороннім діалогом, оскільки слухач у його монологах є не просто німим учасником мовлення героя, але через його репліки отримує статус співрозмовника [Денисюк, 126]. Можемо зазначити, що В. Стефаник є новатором, експериментатором у царині монологічної побудови художнього тексту. Монолог у В. Стефаника – один із ключових засобів тексто- та образотворення, несе часто визначальне ідейно-художнє навантаження, є центром новелістичної драми, яка здебільшого має форму драматичного тексту. Зваживши, що паравербальні засоби в усному мовленні займають до 60-80% комунікативного змісту [Гуйванюк, 401], а драматичний текст найбільш наближений до усної комунікативної ситуації, то драматичний монолог має широкий спектр невербальної експлікації об'єкта мовлення та перетворює адресата на важливого реального чи уявного учасника комунікації.

Оскільки монолог визначаємо за критерієм наявності вербально не експлікованого адресата-учасника комунікації, то спектр різновидів адресата в монологічному мовленні набагато ширший, ніж у діалозі. Завдяки цьому монолог надає більші інтенційні можливості як мовцю, так і наратору. З іншого боку, окремі види інтенцій мовець може реалізувати тільки через монолог. Наприклад, розмову із твариною, розмову із покійною людиною, розмову із адресатом, що не може чи не вміє розмовляти, із об'єктами життя, побуту чи природи; молитву реалізує тільки монолог. Таким чином, монолог постає як засіб експлікації моделі світу мовця. Усі ці різновиди монологу використав у новелах В. Стефаник.

Попри різноманітні визначення монологу, у центрі його побудови – співвідношення мовець / слухач або суб'єкт та об'єкт мовлення. Суб'єкт є адресантом, об'єкт – адресатом мовлення. У діалозі мовець та слухач (слухачі) чергують функції та є рівноцінними учасниками спілкування. У монолозі слухачем є мовець (внутрішній адресат) чи зовнішній адре-

сат (адресати), які є реальними чи уявними невербальними комунікантами. У системі драматичного мовлення – монолог, діалог, полілог – натрапляємо на проміжні різновиди. Монолог протиставлений діалогу і полілогу, отже, проміжними різновидами монологічного мовлення є діамонолог та полімонолог. Різновиди адресатів визначають тип монологу: автоадресатний монолог; автомонолог (адресат – мовець-об'єкт у I ос. одн.), субмонолог є різновидом автомонологу (адресат – мовець-об'єкт у II чи III ос. одн.); моно- чи поліадресатний монолог: діамонолог (реальний чи уявний адресат у II ос. одн.), полімонолог (реальні чи уявні адресати у II ос. мн.). Формалізація адресата, представлення його через суб'єктно-об'єктну побудову висловлення, дає ключ до розуміння структури та ролі монологу в художньому творі. Автоадресатний монолог зорієнтований на внутрішній вербалізації світу героя, моноадресатний чи поліадресатний монолог відображає модель світу, який герой ділить зі слухачем (слухачами), є актом зовнішньої вербалізації.

Аналіз ідейно-образних та стилістичних функцій монологу у новелах В. Стефаніка (структурно-композиційна роль монологу полягає в текстотвірній ролі як ключового чи додаткового засобу формальної організації тексту) дає підстави виокремити такі: автомонолог є засобом *сакралізації* світу мовця; діамонолог інтимізує момент життя героя, звірення його думок особливому адресатові, який відіграє у його житті визначальну роль; це форма *інтимізації* світу мовця; полімонолог є засобом публічного представлення світу героя, протиставляє (чи єднає) героя громаді, людям, отже, світові; полімонолог є засобом *інспірації*.

Ми опрацювали 60 новел В. Стефаніка (видання 1971 р.). Встановлено, що у третині новел автор використав діалог, інша третина композиційно оперта на монологі, 17 новел включають обидві форми мовлення, тільки у трьох немає ні діалогу, ні монологу («Сама-саміська», «Славайсу», «Червоний вексель»). Не у всіх новелах монолог чи діалог мають визначальну композиційну роль, але таких значна меншість. Варто зазначити, що ключову образно-стильову та ідейно-змістову роль монолог відіграє у новелах, які переважно об'єднані темою „Життєва драма” та відзначені надзвичайною емоційністю.

Автомонолог лежить в основі новел «Діти», «Сон», «Нитка». У новелі «Діти» старий чоловік нарікає на непоштивих дітей – сина та невістку, – які не шанують старість батьків та оббирають їх, примушують до непосильної праці. Старий виповідає сокровенне – образу за те, що попри його батьківське ставлення до дітей отримує на схилі віку зневагу. Звичайна побутова драма, назагал доволі типова, завдяки надривному монологічному ображеного батька, малює світ фізичного і душевного страждання, безвихідь і приреченість простої у почуттях і думках людини, яка порівняно із птахом (бузьками) є безпорадною. Бузьки у візії героя уособлюють недосяжний світ свободи та влади над власною долею, якого, як і бузьків, уже не доведеться побачити. Новела «Сон» ви-

повідает такі звичайні, ніби примітивні, мрії «третильника», який попри все зберігає гідність та чистоту, виявлену в ідилічному світі, подарованому сном. Остання фраза є фрагментом субмонологу, герой звертається до себе в II ос. одн.: *«Гей, Якове, лупи кукурудзу, де вже кілька спати!..»* Новела «Нитка» починається і завершується словами оповідача, а основна частина твору – майже суцільний автомонолог героїні. Щаслива жінка і мати пряде нитку кужелі і нитку життя, яку доведе до кінця, бо на неї чекають ті, що сплять. Автомонолог малює і ідилію, і жіночу долю героїні – матері і дружини, яка буває над сім'єю, навіть коли сім'я спить. Отож автомонолог у героїв В. Стефаніка визначає глибинне, найважливіше, сокровенне в їхньому житті, сакралізує їхній світ та забезпечує таким чином розкриття ідейного задуму. Ця роль автомонологу є прикметою ідіостилю автора.

Типовий Стефаніків діамоналог лежить в основі новели «Сини». Виповідаючи трагічну долю батька, що втратив синів, Максим ділить своє горе зі всіма адресатами, які складають коло його світу. Починається новела словами оповідача, що вводить читача в сюжет, далі інтродукція у формі діамоналогу узагальненого мовця – громади, – яка пояснює крик героя, уся новела – діамоналог Максима із фрагментами автомонологу, в який вкраплено лаконічні ремарки автора. Отже, монолог Максима починає автомонолог, що включає субмонолог (*«Лізь, діду, на піч, пора вже прийшла»*), далі діамоналог із такими адресатами: святі (боги), коні – окремо Звіздочолий, окремо Босак (як справжній господар дід не б'є коня навіть за укуси, а вмовляє: *«Ти, Босаку, ти не є жаден кінь, ти пес, ти всі плечі мені обгриз, знак на знакові, скусав а скусав... Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не уївши; я тебе вічісую; я тебе старими сльозами поливаю, а ти кусаєш. Звіздочолий у мене чоловік... він мене жадує...»*). Далі: *«Гей, коні, ідім, ідім»*. *«Та якого дідька болиш ти, стара корсо, хрупаєш у кожнім замку, кривуле»* – так звертається до ноги. Через поріз не може далі волочити та вибачається перед *«небогою-нивою»*, перед сонцем за передчасне *«полудне»*. Картає жайворонка за недоречний спів; спів має лунати там, де добро, доля, під гру Іванової сопілки, де *«крізь сонце бог, як крізь золоте сито, обсипає... ясностев, і вся земля, і всі люди віблискували золотом»*. Знову звертається до себе у субмонолозі: *«Стид тобі, сивий волосе..., що приповідает та приспівуєш»*, а потому до синів, до бога, до ймовірних невісток, до коханок синів, які хай принесуть йому байстрятко чи прийдуть самі втішити старого. Автомонолог будить найясніші спогади про сина Андрія. Завершує новелу короткий діамоналог із адресатом хатою, що затихла і змертвіла, та молитва до Матері Божої: *«...будь мойов газдинев; ти зі своїм сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох»*.

Читач переживає з Максимом його драму життя, як власну, бо є ще одним адресатом у ряду великих дідових співрозмовників, бо попри

страждання і життєвий біль бачить чистоту його душі, бо коло близьких у його світі – учасники недосяжної ідилії, зруйнованої фатумом світу жорстокого і чужого, що простягся поза світом Максима, однак зруйнував його. Художня сила новели в інтимізації зображеного, читач є учасником і свідком дійства життя.

Цілком моносуб'єктний (І ос. одн.) та монооб'єктний (автоадресат) монолог у новелі «Стратився». Така структура забезпечує зображення трагедії та безрадности героя новели – батька. У кінці твору фрагмент розмови із покійним сином – діамонолог: *Ой дитинко, ми тобі з мамов весіле лагодили та музики наймали, а ти собі геть від нас пішов; Скажи мені, кілька служб наймати, кілька на бідні роздати, аби тобі бог гріха не писав?..* Хоч мовець не очікує словесної відповіді, та цілком переконаний, що звернення до сина дасть змогу встановити те, що його хвилює, а майбутні дії, пов'язані із «страченим» сином, не будуть самочинними, а погодженими із ним у ході розмови.

Діамонолог у Стефаніка має реального, а не вдаваного чи узагальненого адресата, який проте є пасивним учасником комунікації. Але ця пасивність зовнішня, матеріальна; водночас духовно, ментально, емоційно мовець спілкується із реальним слухачем, аперцепує його очікувані слова та ретранслює їх у монологі. Такий вид монологу ілюструє заглибленість героя у власний світ, у якому і він сам, і його співрозмовники виражають інтенції мовця та весь пресупозитивно визначений світ стосунків зі слухачем.

У новелі «Осінь» автор ускладнює побудову мовлення героїв варіантами діамонологу, який відбувається серед кола персонажів: автор мову Митра адресує чоботам, хоч водночас його розмова й автоадресатна; такого ж типу мовлення Митрихи, що латає дранки; ідентичний монолог Митрової мами на печі. Пасивні учасники комунікації діти. Водночас кожний персонаж промовляє свій монолог так, що його чують та сприймають присутні у хаті, кожен засвідчує свою біду та очікує співчуття і розуміння. Водночас це полімонолог. Діамонологи трьох персонажів, родини, що перебуває в одному приміщенні хати, демонструють повну заглибленість у власні думки і почуття, роз'єднаність родини перед життєвими випробуваннями, глибоку самотність, відсутність взаєморозуміння, через яке страждання укрот посилені. Взаєморозуміння втрачене через заглибленість у власні клопоти і страждання, які формують емоційну та ментальну відчуженість. Стефаніків монолог постає як ознака стилю та форма реалізації художнього задуму. Такий художній прийом формує новелістичну напругу, яку майстерно варіює В. Стефанік. Водночас з лінгвістичного погляду стан героїв цілком природний, адже кожний як *homo loquens* живе у власній мовній моделі світу, яка домінує над т.зв. світом об'єктивним. Така відчуженість формує почуття безнадії, безпросвітності, у якому нестатки руйнують морально-

етичні норми у стосунках найближчих людей, зрештою, й особистість самих героїв.

Діамонолог, у якому задіяний реальний адресат, створює мовленнєву ситуацію, за якої читач стає його учасником, оскільки аперцепція людини в умовах прямої комунікації зумовлена психологічно. Діамонолог є формою безпосередньої комунікації мовця та реального адресата; пасивність адресата він асоціює в розмову читача.

У новелі «Шкода» діалог чергується з автоадресатним монологом. Вкраплений діамонолог відіграє важливу роль, об'єктом мовлення є хвора корова (II ос. одн.): *Маленька, маленька, що тебе болить? Не лишай стару бабу без ложки молока. Потіш ні хоч трошки*; і далі автоадресатний монолог: *Де, де я годна стягнутися на другу?! Ані пушок зложити, ані гли прімкнути вже-м не годна; де мені на старість за корову дбати?* Трагізм ситуації розкриває діамонолог: стара німецька жінка шукає розради у смертельно хворій тварині і, хоч щиро співчуває їй, саме у корови просить *«потіхи на старість»*. Глядячи корову, голосячи над нею, в подальшому автомонолозі виправдовує своє прохання до корови. Трагізм і абсурдність ситуації знімає будь-яку можливість щасливого розв'язання життєвої драми, така дійсність не імплікує майбутнє ні для тварини, ні для людини.

Новела «Діточа пригода» є зразком діамонологу. У «Діточій пригоді» увесь сюжет новели переданий як діамонолог Василька із сестрою Настею: після першої репліки вмираючої матері та єдиної ремарки автора дійство розгортається через розмову хлопчика. Передаючи дитяче сприйняття війни і загибелі матері, позбавлене справжнього розуміння дійсності, В. Стефаник досягає ефекту трагічного абсурду (див.: [Бар.]): світ дитини, який не допускає існування зла війни, сприймає найбільшу трагедію людської діяльності як гру, «файне видиво». Це загострює трагізм долі дітей, щире вболівання на їхнє майбутнє.

Самотність старих людей, безпросвітність їхнього життя, байдужість до їхньої долі суспільства і рідні та внутрішній трагізм їхнього стану письменник зазвичай зображає через монолог з автоадресатом, що чергується із діамонологом. Вкраплюючи пасивних адресатів в монолог героя, автор показує духовні і життєві віхи персонажів, простоту і водночас символічність внутрішнього світу, те, що формує особу, що залишилося як життєвий ужинок. Така новела «Ангел». Стара Тимчиха із найяскравіших віх життя фіксує через діамонолог старого Тимка (чоловіка), дітей, яким проте не хоче бути зобов'язана за власний похорон, і ангела на образі, через погляд на якого *«обличчя бабине подобрило і прояснилося»*. Автор імплікує у новелі риторичне запитання: що це за світ, у якому підсумок загалом вдалого життєвого шляху, найяскравіший спогад – голий ангел із двома ружами у товстих руках: *Ой, розумремо-си, небоже, мене вже давно не буде, а ти все меш хату веселити. Хоть кілька буде знаку по бабі, що жила...*

У новелі «Синя книжечка» побудова тексту драматична: ремарки автора супроводжують монолог героя. Особливістю загалом типової структури цього монологу є два види адресата: поліоб'єктний адресат, узагальнений як село, односельці (полімонолог) та власне автоадресат, сам Антін. У мові, зверненій до односельців, герой обґрунтовує свої дії, сповідається: *Ой, н'ю та ще буду. За своє н'ю, ніхто до того рихту не має. А він мені каже: мой, ґрунт прісцєв-єс! Печєтку прибиває та й картасє! Е, я ще не таких вітів видів* та виправдовується за свій стан, вповідає емоції: *Знаєте, туск такий прішов, що раз туск! Вхєджу назад до хати. Посидів, посидів, та й вихєджу – не моє, шо маю казати, коли не моє...*

Антін веде розмову із адресатом, що імплікує запитання, відповіді на які є основою думок та найбільших переживань героя. Фраза *Ой н'ю та ще буду* є відповіддю на запитання, що робить, чому п'є Антін; наступна фраза виправдовує право власника розпоряджатися майном і власним життям та не залежати від оцінки інших людей; докори вїйта, як і осуд людей, для героя не визначальні (чому?), оскільки вїйт не має чеснот та авторитету, які б дозволяли судити його, Антіна, а односельці не пережили того, що він: *Е, я ще не таких вітів видів*. Герой засвідчує свої риси власника і господаря, бо тяжко страждає через втрату майна, його хата плаче вікнами, які він дбайливо обтер полою, він хоче благого спогаду про себе серед односельців.

Полімонолог впливає на читача через інспірацію, вияв внутрішнього світу героя перед людьми, громадою, селом, усім зовнішнім світом. Типовий Стефаників полімонолог у новелі «Майстер». Новела «Майстер» присвячена описові через полімонолог майстра-столяра трагедії його долі, який втратив гідне життя і працю через містичний вплив гуцула-конкурента. Саме ідеалізоване колишнє життя, тепер втрачене і зруйноване, зображено в полімонологі, який викликає у слухачів співчуття, цілковиту згоду та острах перед лихою «гуцульською вірою». Присутні в подальшому діалозі виправдовують Івана, який став жертвою фатуму, бо то все «божа міць». Очевидною є інспірація полімонологу.

У новелі «Камінний хрест» полімонолог є одним із різновидів мовлення героїв як засобу текстотворення та розкриття ідейного змісту твору, але й водночас важливим для розуміння та сприйняття драми життя Івана Дідуха. Стефаник використовує і автомонолог («*Такий пєсїй горб, що стрїмголов удолину тручає!*»), і діамоннолог («*Ото-с ні, нєбожє, зїбгав у дугу! Але доки ні ноги носє, то мус родити хлїб!*» – до горба). Гошення Іваном односельців зображено то через полімонолог, то через діалог, які супроводжують ремарки автора. Діалог особливий – адресати пасивні, тільки інколи відповідають Іванові, а його мова звернена і до людей, і до себе. З одного боку, гості, до яких звертається Іван, є реальними учасниками комунікації, насправді, очевидно, кожен щось

відповідав господареві, але Стефаник не надає усім слова, а зображає дійство через полімонолог героя. Четверта частина новели – полімонолог – інспірація світу Івана Дідуха, який вважає, що «*би-м гріх мав, як би-м цього вам не сказав*». Акцентуючи на найважливішому, герой утверджує своє життя, отримує розуміння, гідність і немарність прожитого і праці перед невідомим майбутнім. Читач ніби разом із односельцями киває головою, промовляє до героя слова розради та благої надії.

Більшість новел Стефаніка – майстерне поєднання різновидів мовлення, серед яких монолог – один із ключових; усі варіанти монологу – автомонолог, субмонолог, діамоналог та полімонолог – часто у поєднанні, письменник використав для глибинного впливу на свідомість читача, інтуїтивно використовуючи природу мови і мовного знака як психо-ментального феномена, що через аперцепцію дає змогу увійти у світ героїв його новел. Сакралізація, інтимізація та інспірація є формами входження через монологічне мовлення у свідомість читача світу героїв Стефаніка, який ділив їхні думки, долі, почуття, який дарує і нам цей духовний досвід.

Література

1. Баранник Л. Х. Монолог / Л. Х. Баранник // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 340-341.
2. Барчук В. Концепція мовця в психолінгвістичній теорії О. Потебні / В. Барчук // Історія української лінгвістики: Збірник наукових праць. – Київ-Ніжин, 2001. – С. 53-61.
3. Барчук В. Образно-поняттева модель світу в новелі Василя Стефаніка «Діточа пригода» / В. Барчук // Шевченко. Франко. Стефанік. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 421-428.
4. Гуйванюк Н. Вербальні і невербальні вияви мовленнєвої поведінки у драматичному тексті / Н. Гуйванюк // Слово. Речення, Текст. – Чернівці, 2009. – С. 401-408.
5. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. / І. О. Денисюк. – К.: Вища школа, 1981. – 216 с.
6. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. – К.: Синто, 1993. – 191 с.
7. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції в українській мові / С. Шабат-Савка. – Чернівці: Букрек, 2014. – 412 с.

Стаття надійшла до редакційної колегії 09.04.2017 р.

Рекомендовано до друку д.ф.н., проф., акад. АПН України Кононенко В.І.

**THE MONOLOGUE OF V. STEFANYK'S NOVELS:
FIGURATIVE, STYLISTIC AND STRUCTURE ASPECTS**

V. M. Barchuk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;

Chair of Ukrainian Language;

76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenka St., 57; tel. +380 (342) 59-60-08

In the article the lingual features of monologue are proved; the main principles of typology and different types of monologue are established as well. The monologue is the dominant form of V. Stefanyk's novel discourse and important means of figurative expression. We can argue, that the monologue in its species (authomonologue, diamonologue, polymonologue) is characteristic component of V. Stefanyk's writing style.

Keywords: *monologue, selfmonologue, diamonologue, polymonologue.*